

Ο ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ*

Παναγιώτης Μαντζούφας

Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου,

Νομική Σχολή ΑΠΘ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μελέτη εστιάζει σε διάφορες μορφές συνταγματικού λόγου των τελευταίων ετών, με άξονα τις κρίσεις (οικονομική κρίση και πανδημία), καθώς και τη συνταγματική αναθεώρηση του 2019. Η ανάλυση του επιστημονικού λόγου αναδεικνύει εντέλει διάφορες θεωρητικές θέσεις ως προς την κανονιστικότητα του Συντάγματος, τη θέση και τη λειτουργία του στο πολίτευμα. Παράλληλα ο συνταγματικός λόγος επιδρά και στον λόγο των πολιτικών φορέων, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις η επίκληση του Συντάγματος αποκτά άλλα χαρακτηριστικά και συχνά προσεγγίζει αυτό που ονομάζουμε στη δημοσιογραφική γλώσσα συνταγματικό λαϊκισμό.

ABSTRACT

The study focuses on various forms of constitutional discourse in recent years, especially during the crises (economic crisis and pandemic) and the constitutional revision of 2019. The discourse analysis highlights various theoretical standpoints regarding the normativity of the Constitution, its place and function in a democratic regime. At the same time, constitutional discourse influences political actors, while in some cases it could be described as a form of constitutional populism.

* Η παρούσα μελέτη είναι προδημοσίευση από τον Τόμο Πρακτικών του συνεδρίου του Επιστημονικού Ομίλου Αριστόβουλος Μάνεσης για τα 100 χρόνια από τη γέννηση του Αριστόβουλου Μάνεση.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο περιβάλλον της κρίσης υιοθετήθηκαν τόσο από τους πολιτικούς φορείς όσο και από ειδικούς επιστήμονες (συνταγματολόγους) ορισμένες μορφές συνταγματικού λόγου που χαρακτηρίζονται από εντυπωσιακή ποικιλία. Είναι γνωστό σε όσους παρακολουθούν τον δημόσιο λόγο, ιδίως τα τελευταία δώδεκα χρόνια της πολυεπίπεδης κρίσης, ότι η αναφορά στο Σύνταγμα αποτελούσε κοινό τόπο για τους περισσότερους από όσους μετείχαν στον δημόσιο διάλογο και ιδιαίτερα τους πολιτικούς παράγοντες και τους δημοσιογράφους, ενώ συχνές ήταν και οι παρεμβάσεις των ειδικών επιστημόνων του κλάδου.

Στη μικρή αυτή εισήγηση δεν θα ήταν δυνατόν να παρουσιαστούν με πληρότητα όλες οι κατηγορίες και οι μορφές επιστημονικού λόγου που είχαν ως επίκεντρο το Σύνταγμα και τη λειτουργία του στο πολίτευμα. Πρόθεσή μας είναι να παρουσιάσουμε, εντελώς ενδεικτικά, ορισμένα δείγματα συνταγματικού λόγου όπως διατυπώθηκαν από συνταγματολόγους και υιοθετήθηκαν από πολιτικούς φορείς, ενώ άφησαν το ευδιάκριτο στίγμα τους και στη νομολογία των δικαστηρίων¹ στη συγκυρία των αλληπάλληλων κρίσεων. Επιλέξαμε ως πεδία αναφοράς την οικονομική κρίση, την τελευταία αναθεώρηση του Συντάγματος και την υγειονομική κρίση.

I. Ο ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, μολονότι στο επίκεντρο της συζήτησης ήταν τα οικονομικά ζητήματα και ιδίως η δημοσιονομική διαχείριση των ελλειμάτων και του χρέους, το Σύνταγμα απέκτησε κεντρική θέση διότι, κατά μία άποψη, τα θεσμικά του κενά και οι αστοχίες των ρυθμίσεών του συνετέλεσαν σε μια προβληματική λειτουργία του πολιτικού συστήματος και στη συνακόλουθη οικονομική –και για ορισμένους και διεφθαρμένη– κακοδιαχείριση.

Καταρχήν θεωρήθηκε ότι η ελληνική πολιτεία, και ιδίως το πολιτικό σύστημα και οι φορείς του από τη μεταπολίτευση μέχρι σήμερα², έμειναν καθηλωμένοι σε αναχρονιστικές πρακτικές (πελατειακές σχέσεις, αναποτελεσματική και αυθαίρετη λειτουργία του κράτους και του κομματικού συστήματος, επαγγελματοποίηση του πολιτικού προσωπικού), διότι το Σύνταγμα αποτελούσε εμπόδιο στον εκσυγχρονισμό των πολιτικών θεσμών, ενώ ενίσχυε την καταλυτική επιρροή των κομμάτων στη λειτουργία του πολιτεύματος³. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, τα ελληνικά πολι-

¹ Αρκετές από τις σκέψεις των δύο πρώτων τίτλων της μελέτης βασίστηκαν στη μελέτη μου με τίτλο «Οικονομική κρίση και συνταγματικοί θεσμοί», στον τόμο: Ν. Γ. Γεωργαράκης/Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Το πολιτικό πορτρέτο της Ελλάδας*, 2015. Ευχαριστίες οφείλω στον συνεργάτη μου και κάτοχο ΜΔ του τομέα ΔΔΠΕ της σχολής μας Δ. Βουκελάτο για ορισμένες χρήσιμες βιβλιογραφικές υποδείξεις. Βλ. Την αναλυτική επεξεργασία της νομολογίας του ΣτΕ που σχετίζεται με τα μέτρα που έλαβαν οι κυβερνήσεις την περίοδο 2011-2020 της οικονομικής κρίσης, Δ. Πατσόικα, *Η Συνταγματική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, 2022.

² Για μια πανοραμική κριτική παρουσίαση των εξελίξεων στο πολιτικό πεδίο από τη μεταπολίτευση μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης βλ. Γ. Βούλγαρη, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα, 1974-2009*, 2013 (αναθ. έκδ.).

³ Τον σχετικό προβληματισμό που αφορά στα φαινόμενα διαφθοράς και αδιαφανούς λειτουργίας του πολιτικού συστήματος αναπτύσσει ο Κ. Χρυσόγονος, *Η ιδιωτική δημοκρατία. Από τις πολιτικές δυναστείες στην κλεptoκρατία*, 2009· *Idem*, *Η «μεγάλη πορεία» προς την αποθέσμιση. Ο εκφουδαρισμός του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, 2011· καθώς και ο Κ. Τσουκαλάς, «Γύρω από το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», σε: *Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης (επιμ.), Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, 1977, σελ. 75 επ.

τικά κόμματα, ιδίως τα κόμματα εξουσίας, είναι προσωποπαγή, συντηρούν «φεουδαλικές» και αντιδημοκρατικές πρακτικές λειτουργίας, ενώ οι ηγεσίες τους συχνά παραβιάζουν τα καταστατικά τους υποκύπτοντας στη διαφθορά και στην οικονομικά ασύδοτη λειτουργία (υπέρογκα δάνεια, κατασπατάληση της κρατικής χρηματοδότησης, μεγάλα οικονομικά ελλείμματα)⁴. Το Σύνταγμα, το οποίο οφείλει να δώσει απάντηση και να συμβάλει στην αντιμετώπιση της κρίσης αντιπροσωπείας και δημοκρατικής νομιμοποίησης, ευθύνεται και για την ένταση της οικονομικής κρίσης, διότι, μολονότι δεν την προκάλεσε, την επέτεινε με την αδυναμία του να περιλάβει θεσμούς ελέγχου και διαφάνειας στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και στη γρήγορη και αποτελεσματική απονομή ευθυνών στα μέλη της κυβέρνησης που ενέχονταν σε ποινικά αδικήματα⁵. Την οπτική αυτή υιοθέτησαν με παραλλαγές οι βασικές πολιτικές δυνάμεις της τότε αντιπολίτευσης.

Σε ένα άλλο πεδίο, αυτό της οικονομίας και του κρατικού παρεμβατισμού, αποδόθηκαν στο Σύνταγμα οι ευθύνες ότι εγκλώβισε την οικονομία σε μια εξάρτηση από το κράτος (κατά βάση λόγω του άρθρου 106 Σ.⁶), βάζοντας τις βάσεις για την καλλιέργεια ενός αντιαναπτυξιακού προτύπου που αποτελεί συνδυασμό αντιπαραγωγικών δημόσιων επιχειρήσεων, κρατικοδίαιτης επιχειρηματικότητας, «κλειστών» επαγγελμαμάτων⁷ και στεγανών στις βασικές αγορές προϊόντων και υπηρεσιών, που εκτρέφουν πρακτικές καρτέλ και οδηγούν στη μείωση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας⁸. Τη βασική αυτή επιχειρηματολογία αναπαρήγαγαν πολιτικοί φορείς και προσωπικότητες από τον νεοφιλελεύθερο χώρο.

Τέλος, διατυπώθηκε η κριτική, ότι το Σύνταγμά μας είναι ανορθολογικό⁹, καθώς παρουσιάζει σημαντικές και εγγενείς αδυναμίες στις οποίες αποδίδεται ένα μεγάλο μέρος της ευθύνης για την κρίση που υφίσταται η χώρα. Ως τέτοιες χαρακτηρίζονται οι εσωτερικές αντιφάσεις και αστοχίες της διαδικασίας αναθεώρησης του Συντάγματος, που δεν επιτυγχάνει τον στόχο της επίτευξης συναινέσεων, η διάλυση της Βουλής λόγω αδυναμίας εκλογής ΠτΔ, η προσχηματική

Ειδικά, για το πεδίο του υπαλληλικού δικαίου, βλ. Γ. Σταυρόπουλο, *Διαφθορά και υπάλληλοι του Δημοσίου. Διοικητικές και δικαστικές όψεις*, ΕφημΔΔ 1/2013, σελ. 99 επ.

⁴ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Η ιδιωτική δημοκρατία*, ό.π., σελ. 81 επ.

⁵ Σε αυτή την πρόταση για την αλλαγή της συνταγματικής διάταξης του άρθρου 86 περί ευθύνης Υπουργών υπάρχει ομοφωνία στην επιστήμη, βλ. αντί πολλών Σ. Βλαχόπουλο, «Η ποινική ευθύνη των υπουργών», στο τόμο: Χ. Ακριβοπούλου/Ν. Παπαχρήστου (επιμ.), *Η πρόκληση της αναθεώρησης του Συντάγματος*, 2013, σελ. 113 επ., διαθέσιμο και στο constitutionalism.gr 13.04.2013, όπου υπάρχει υπομνηματισμός για τη σχετική συζήτηση· Γ. Καραβοκύρη, *Το ερμηνευτικό ζήτημα του άρθρου 86 παρ. 3 του Συντάγματος: ποινική ευθύνη υπουργών και αποσβεστική προθεσμία*, ΕφημΔΔ 6/2012, σελ. 733 επ., διαθέσιμο και στο constitutionalism.gr 21.03.2013· καθώς και Ν. Αλιβιζάτο, *Ποια δημοκρατία για την Ελλάδα μετά την κρίση; Για την αποκατάσταση των λέξεων και του νοήματός τους*, 2013, σελ. 121-127. Για μια ελαφρώς διαφοροποιημένη θέση βλ. Π. Μαντζούφα, *Η σχέση πολιτικής και ποινικής ευθύνης των μελών της κυβέρνησης*, ΕφημΔΔ 4/2009, σελ. 452 επ.· *Idem*, *Ο λόγος περί διαφθοράς και η ποινική ευθύνη των υπουργών*, constitutionalism.gr 16.09.2011. Τελικά ορισμένες από τις βασικές προτάσεις ενσωματώθηκαν στην διάταξη του άρθρου 86 με την αναθεώρηση του Συντάγματος το 2019.

⁶ Για μία εκτενή ανάλυση του άρθρου βλ. αντί πολλών Α. Καϊδατζή, «Άρθρο 106», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης (επιμ.), *Σύνταγμα Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, σελ. 1717 επ.

⁷ Βλ. Β. Κόκκοτα, *Επαγγελματική ελευθερία*, 2014.

⁸ Βλ. Π. Καζάκο, *Αναθεώρηση Συντάγματος και Οικονομία, Δοκίμιο συνταγματικής ανάλυσης των οικονομικών επιλογών*, 2007.

⁹ Βλ. Ξ. Κοντιάδη, *Το ανορθολογικό μας Σύνταγμα, Γιατί απέτυχαν οι πολιτικοί θεσμοί*, 2015· και σχολιασμό αυτής της θέσης σε Ε. Βενιζέλο, *Η Δημοκρατία μεταξύ συγκυρίας και ιστορίας*, 2018, σελ. 112 επ.

επίκληση εθνικού θέματος για τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών, προβλήματα στη διαρρύθμιση της νομοπαραγωγικής διαδικασίας, όπου απουσιάζει ο δικαστικός έλεγχος των *interna corporis* της Βουλής¹⁰, και άλλες επιμέρους προβληματικές συνταγματικές διατάξεις που δεν εξυπηρετούν τον σκοπό για τον οποίο θεσπίστηκαν ή παράγουν αποτελέσματα αντίθετα από τα επιδιωκόμενα.

Από την άλλη, την ίδια περίοδο, η συνεχής έκδοση Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου¹¹, οι κατεπείγουσες διαδικασίες ψήφισης των εξαιρετικά αναλυτικών και περίπλοκων μνημονιακών νόμων, η εγκατάλειψη της προοπτικής του δημοψηφίσματος¹², την περίοδο της Πρωθυπουργίας Γ. Παπανδρέου, μετά από τις –μειωτικές για τη χώρα και τους πολιτικούς της ηγέτες– αντιδράσεις ορισμένων ευρωπαϊών αρχηγών, έθιξαν την εγγυητική λειτουργία του Συντάγματος και κλόνισαν την εμπιστοσύνη των πολιτών στους θεσμούς¹³.

Όπως είδαμε, την αρχική αυτή φάση επίκλησης του Συντάγματος στον δημόσιο λόγο με τα χαρακτηριστικά που περιγράψαμε τη διαδέχθηκε ένας πολιτικός βολонταρισμός, την περίοδο των κυβερνήσεων ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, που έδειχνε αφενός να υπερτονίζει ρητορικά τον ρόλο του Συντάγματος ως βασικού εγγυητή των θεσμών¹⁴, ενώ από την άλλη κυβερνητικά στελέχη να ασκούν δριμεία κριτική στη δικαιοσύνη¹⁵.

Σύμφωνα με τις παραπάνω ερμηνείες, το Σύνταγμα υποτάχθηκε στην κρίση, αποδέχθηκε παθητικά εξελίξεις που το υπερβαίνουν και δεν μπόρεσε να ενσωματώσει τις αλλαγές που εκφράζουν την κατάσταση μιας χώρας, η οποία σε συνθήκες πίεσης οφείλει να αντιδρά άμεσα¹⁶.

Από την άλλη, κατατέθηκαν και ερμηνευτικές προτάσεις που θεωρούσαν ότι το Σύνταγμα, παρότι δοκιμάζεται και φτάνει στα όρια του, διατηρεί το κανονιστικό του περιεχόμενο και υποδέχεται την οικονομική κρίση με σχετική επάρκεια χωρίς να κλονιστεί σοβαρά το δικαιοκρατικό του θεμέλιο¹⁷. Οι ερμηνευτικές αυτές προτάσεις απαντούσαν στην επιχειρηματολογία περί

¹⁰ Βλ. Γ. Γεραπετρίτη, *Σύνταγμα και βουλή*, 2012.

¹¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο κατά το έτος 2012 εκδόθηκαν είκοσι πέντε (25) ΠΝΠ, περισσότερες από όσες είχαν εκδοθεί κατά τα έτη 2000-2011, που καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα ρυθμίσεων από δημοσιονομικά μέτρα ως μισθολογικές περικοπές με εύλογες αμφιβολίες ως προς τη συμβατότητά τους με το άρθρο 44 παρ. 1 Σ. Βλ. αντί πολλών Κ. Χρυσόγονο, *Η καταστρατήγηση του Συντάγματος στην εποχή των Μνημονίων*, 2013, σελ. 27 επ.

¹² Για την αναγωγή του δημοψηφίσματος σε «διδασκαλικό παράδειγμα μίας εξόχως πονηρής χρήσης της δημοκρατίας σε περίοδο κρίσης», βλ. Ι. Δρόσο, *Ζητήματα συνταγματικής οργάνωσης, δικαστικής προστασίας και δημοκρατίας στην εποχή της σημερινής κρίσης*, ΘΠΔΔ 6/2012, σελ. 465.

¹³ Βλ. Χ. Contiades/Ι. Tassopoulos, “The Impact of the Financial Crisis on the Greek Constitution”, σε: Χ. Contiades (ed.), *Constitutions in the Global Financial Crisis, A Comparative Analysis*, 2013, σελ. 195 επ.

¹⁴ Βλ. Δηλώσεις του Α. Τσίπρα που ισχυριζόταν ότι η πολιτική της κυβέρνησης συνιστά εφαρμογή κάθε λέξης του Συντάγματος.

¹⁵ Βλ. από τον Τύπο της 27.10.2016 –μετά τη δημοσιοποίηση της απόφασης για τις τηλεοπτικές άδειες– τις απαξιωτικές δηλώσεις για τη δικαιοσύνη της κυβερνητικής εκπροσώπου και άλλων παραγόντων της κυβερνητικής πλειοψηφίας.

¹⁶ Από την πλευρά τους, οι πολιτικές δυνάμεις προσδοκούν από το Σύνταγμα να τις διευκολύνει στην πολιτική τους δράση και να είναι αποτελεσματικό. Εδώ οι προσδοκίες συνδέονται με τις επιτρεπτές μορφές δράσης και τις δυνατότητες του Συντάγματος να αναθεωρείται εύκολα, να προσαρμόζει το κανονιστικό του περιεχόμενο στις εξελίξεις, ανατρέποντας τις μέχρι πρότινος ερμηνευτικές σταθερές της νομολογίας. Βλ. Χ. Contiades/Α. Fotiadou, “How Constitutions react to the Financial Crisis”, στον συλλογικό τόμο: Χ. Contiades (ed.), *Constitutions in the Global Financial Crisis*, ό.π, σελ. 58-59.

¹⁷ Βλ. Ε. Βενιζέλο, *Η οικονομική κρίση ως δικανική πρόκληση, Η καμπύλη του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότη-*

αντισυνταγματικότητας των μνημονιακών μέτρων που συχνά υπονοούσε ότι τα τελευταία βρίσκονταν συνολικά εκτός του αξιακού πλαισίου του Σύνταγματος. Με τον τρόπο όμως αυτό, όσοι επικαλούνταν την αντισυνταγματικότητα των μέτρων φόρτωναν το Σύνταγμα με προσδοκίες και εναπόθεταν σε αυτό ελπίδες που δεν θα μπορούσε να εκπληρώσει. Στο ερμηνευτικό αυτό πλαίσιο υποστηρίζονταν ότι, παρά το γεγονός ότι η συνταγματική διάσταση των περισσότερων μέτρων που αφορούσαν περικοπές μισθών και συντάξεων είναι πρόδηλη και ισχυρά υποστηρίξιμη, η επίλυση του ζητήματος αυτού δεν θα είχε σημαντική επιρροή στο κεντρικό διακύβευμα, που συνδέεται με τα μνημόνια και που είναι κυρίως οικονομικό-πολιτικό και θεσμικό, και δευτερευόντως συνταγματικό¹⁸. Αυτή δε η στάση επιβεβαιώθηκε και από τη σχετική με τα μνημόνια νομολογία του ΣτΕ, η οποία σε γενικές γραμμές αποδέχθηκε τη συνταγματικότητα της γενικής κατεύθυνσης των οικονομικών μέτρων¹⁹, παρά τις επιμέρους αποκλίσεις.

Όλες οι παραπάνω απόψεις δοκιμάστηκαν τα χρόνια της οικονομικής κρίσης χωρίς δυστυχώς να αποφευχθούν οι διχαστικές συγκρούσεις πάλι με επίκεντρο το Σύνταγμα. Έτσι συχνά διατυπώνονταν ακραίες απόψεις που διαμόρφωναν ένα πολωτικό εκκρεμές με φράσεις όπως το: «Σύνταγμα δεν είναι τίποτα» μέχρι το «Σύνταγμα είναι τα πάντα», δηλαδή ανάμεσα σε έναν εργαλειακό λόγο μνημονιακής προέλευσης, που αντιμετωπίζει τις συνταγματικές ενστάσεις για παραβίαση δικαιωμάτων ως δευτερεύοντα ζητήματα που υποχωρούν ενώπιον των οικονομικών καταναγκασμών και μιας ανοικτόμηντης αντιμνημονιακής ρητορικής, που απαξιώνει κάθε μέτρο ως εκ προοιμίου λανθασμένο και αντισυνταγματικό, καθιστώντας ανέφικτη οποιαδήποτε προοπτική εύρεσης κοινού τόπου και συνεννόησης.

II. Ο ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ (2019)

Η διάχυτη απαίτηση για συνταγματικές αλλαγές υπήρξε ιδιαίτερα έντονη τη δεκαετία της κρίσης στην χώρα μας –οι περισσότεροι επικαλούνταν το Σύνταγμα ως τη σωτηρία από την κρίση– και επιδέχεται μια διπλή ανάγνωση, καθώς μπορεί είτε να αναδεικνύεται ως απόρροια μιας συνειδητής προσήλωσης στις συνταγματικές αξίες, εκφράζοντας την πεποίθηση ότι η αναθεώρηση του Σύνταγματος θα συμβάλει καθοριστικά σε μια έξοδο από την κρίση, είτε από την άλλη να εκφράζει μια βαθύτερη δυσπιστία απέναντι στη λειτουργία της πολιτικής και στις συνταγματικές διευθετήσεις που μέχρι σήμερα ενίσχυαν τη νοσηρότητα του πολιτικού συστήματος. Με άλλα λόγια ταυτόχρονα, αφενός, κατηγορούσαμε το Σύνταγμα για ανεπάρκεια και, αφετέρου, το επικαλούμασταν ως το βασικό θεσμικό ανάχωμα απέναντι στην κρίση. Αυτός ο διπλός λόγος ήταν ένα από τα χαρακτηριστικά φαινόμενα της δεκαετίας που πέρασε.

τας των «μνημονιακών» μέτρων, 2020· Σ. Βλαχόπουλο, *Η δυναμική ερμηνεία του Σύνταγματος*, 2014· Γ. Καραβοκύρη, *Το Σύνταγμα και η κρίση*, 2014· Α. Μανιτάκη, *Η εντυπωσιακή, παρά την κρίση, ανθεκτικότητα του Σύνταγματος. Η διαδραστική σχέση Σύνταγματος και κρίσης*, 2018, διαθέσιμο στο [link](#)· Π. Μαντζούφα, *Οικονομική κρίση και Σύνταγμα*, 2014· Υ. Drossos, *The Flight of Icarus: European Legal Responses Resulting from the Financial Crisis*, 2020.

¹⁸ Βλ. Π. Μαντζούφα, «Οικονομική κρίση και πολιτικοί θεσμοί», στον τόμο: Ν. Γ. Γεωργαράκης/Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας*, ό.π., σελ. 612 επ.

¹⁹ Βλ. Ε. Βενιζέλο, *Η οικονομική κρίση*, ό.π. και Δ. Πατσόικα, *Η Συνταγματική νομολογία*, ό.π., σελ. 417 επ.

Τα τελευταία δέκα χρόνια το Σύνταγμα δοκιμάστηκε πολλαπλώς καθώς άντεξε στις αλλεπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις και στο δημοψήφισμα του 2015, εξασφαλίζοντας ομαλή εναλλαγή των κομμάτων στην εξουσία και σε γενικές γραμμές σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Επίσης, επιβεβαίωσε ένα ισχυρό κεκτημένο της μεταπολίτευσης που είναι η θεσμική διάρκεια, κεκτημένο που μέσα στην παραζάλη της κρίσης και των μνημονίων συχνά υποτιμούμε. Αυτό το σημαντικό επίτευγμα της μεταπολίτευσης αποκτά ακόμα εντονότερη σημασία αν λάβουμε υπόψη ότι την περίοδο της κρίσης κατέρρευσε το σύστημα του δικομματισμού, άλλαξαν ριζικά οι κοινοβουλευτικοί συσχετισμοί, ασκήθηκαν ισχυρές πιέσεις από διεθνείς παράγοντες και τέθηκαν με οξύτητα και ένταση ζητήματα δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων υπό την απειλή της δημοσιονομικής κατάρρευσης. Σε αυτές τις πιέσεις το Σύνταγμα άντεξε και αποδείχθηκε, κατά τη γνώμη μας, ένα αποτελεσματικό εργαλείο οργάνωσης και οριοθέτησης των κρατικών λειτουργιών. Παρόλα αυτά, η ρητορική πόλωση με επίκεντρο το Σύνταγμα, που εξελίχθηκε στα πρώτα χρόνια εφαρμογής των μνημονίων, ανανεώθηκε με έναν αντίστοιχα πολωμένο συνταγματικό λόγο περί την αναθεώρηση του.

Η ρητορική περί συντακτικής συνέλευσης²⁰ –που εγκαταλείφθηκε σχετικά γρήγορα–, αντί της προβλεπόμενης αναθεωρητικής διαδικασίας, μπορεί να ικανοποιούσε συγκυριακές ανάγκες στο επίπεδο του επικοινωνιακού ριζοσπαστισμού, ωστόσο ήταν μια επικίνδυνη ρητορική διότι θα μπορούσε να δώσει το θεσμικό άλλοθι σε οποιαδήποτε μελλοντική πλειοψηφία να οδηγήσει τη χώρα σε μη δημοκρατικές λύσεις.

Στον λόγο περί αναθεώρησης του Συντάγματος αποτυπώθηκαν δύο δεσπόζουσες τάσεις²¹: Μια πρώτη τάση θα τη χαρακτηρίζαμε ρεαλιστική –που τελικά επικράτησε–, υποστήριζε εντοπισμένες αναθεωρητικές πρωτοβουλίες στα θέματα που υπάρχει συναίνεση μεταξύ όλων των πολιτικών δυνάμεων και είναι ώριμα προς αναθεώρηση (π.χ. βουλευτική ασυλία, ευθύνη υπουργών, αποσύνδεση εκλογής ΠτΔ από τις εκλογές). Βασική σκέψη που διαπερνά την πρόταση αυτή είναι ότι πρέπει να διατηρήσουμε τα θετικά κεκτημένα της μεταπολίτευσης και να αποκτήσουμε μια κουλτούρα συναίνεσης²², καθώς οι συνθήκες του συγκρουσιακού δικομματικού κοινοβουλευτισμού που διατηρήθηκαν για τριανταπέντε χρόνια έχουν μεταβληθεί ουσιαστικά την περίοδο της κρίσης που διανύουμε²³. Ωστόσο, ορισμένοι δημοσιολόγοι ισχυρίζονται ότι η αναθεώρηση του Συντάγματος θα ήταν το επιστέγασμα ενός εθνικού σχεδίου ανασυγκρότησης, εφόσον υπήρχαν οι προϋποθέσεις²⁴, ενώ είχε υποστηριχθεί και η άποψη ότι δεν υπάρχουν οι πολιτικές προϋποθέσεις για μια συνταγματική αναθεώρηση²⁵.

²⁰ Βλ. την πρόταση του Γ. Κατρούγκαλου, «Γιατί Συντακτική Συνέλευση;», στον τόμο: Β. Τζέμος/Μ.-Η. Πραβίτα, *Συνταγματική Αναθεώρηση*, 2015· καθώς και το άρθρο του, *Συντακτική ή Αναθεωρητική;*, ΑΥΓΗ 10.03.2013, όπου ήλθε σε διάλογο για το ίδιο θέμα με τον Δ. Χριστόπουλο.

²¹ Βλ. άρθρο Γ. Γεραπετρίτη, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 13-14.05.2016.

²² Βλ. Μ. Πικραμένο, *Το αναθεωρητικό διάβημα στην εποχή της κρίσης – Αναζητώντας τη συνταγματική αλλαγή υπό δυσχερή ιστορική συγκυρία*, constitutionalism.gr 28.06.2017.

²³ Βλ. Ν. Αλιβιζάτο στον τόμο: Σ. Τσακυράκης/Ε. Βενιζέλος/Ν. Αλιβιζάτος, (Η. Κανέλλης συντ.), «*Εν ου παικτοίς*» Μια συζήτηση για το σύνταγμα και τη δημοκρατία, 2016.

²⁴ Βλ. Ε. Βενιζέλο στον τόμο: «*Εν ου παικτοίς*», ό.π.

²⁵ Βλ. άποψη Α. Καϊδατζή, στο [link](#), ενώ με την ολοκλήρωση της αναθεώρησης επεσήμανε ότι αυτή αποτελεί ένδειξη

Μια δεύτερη τάση γύρω από το ίδιο θέμα, με ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά, θεωρούσε ότι τώρα είναι ο κατάλληλος ιστορικός χρόνος για πλήρη και συνολική αναμόρφωση των θεσμών με εκτεταμένες αλλαγές στις βασικότερες διατάξεις για το πολίτευμα, τη δικαιοσύνη, την οικονομία, τον έλεγχο συνταγματικότητας. Τέτοιο παραδείγματα αποτελούν αφενός η πρόταση του καινοτόμου Συντάγματος²⁶ και αφετέρου η «Πρόταση για μια Προοδευτική αναθεώρηση»²⁷, καθώς και η πρόταση του καθηγητή Γ. Δρόσου²⁸, ο οποίος πρότεινε ως αναγκαία μια εκτεταμένη συνταγματική αναθεώρηση.

Περισσότερο μετριοπαθής αλλά εξίσου πληθωριστική περί αναθεώρησης του Συντάγματος ήταν η επίσημη ρητορική της τότε κυβέρνησης²⁹, όπως εκφράστηκε σε πανηγυρική τελετή στο προαύλιο του κοινοβουλίου το καλοκαίρι του 2016.

Η αντίληψη πάνω στην οποία υποστυλώνεται η συγκεκριμένη πρωτοβουλία αποτυπώνεται σε έναν νεόκοπο λαϊκιστικό λόγο, συστατικό του οποίου είναι η θέση ότι ο καθένας πρέπει να έχει άποψη για τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να λειτουργεί η πολιτεία και ότι δεν πρέπει να φοβόμαστε τη λαϊκή κρίση. Σε αυτή την άποψη δεν θα είχε να αντιτάξει κανείς καμία αντίρρηση, ίσα ίσα που θα προσδοκούσε μια ανανέωση του ενδιαφέροντος των πολιτών για το Σύνταγμα και την αναθεώρησή του. Ωστόσο, ο λαός σε μια αντιπροσωπευτική δημοκρατία που διαθέτει Σύνταγμα εκφράζεται πρωτίστως ως εκλογικό σώμα στις συνταγματικά προβλεπόμενες διαδικασίες και δεν μπορεί να αναλαμβάνει αρμοδιότητες που ανήκουν σε άλλα κρατικά όργανα. Μόνο υπό αυτές τις προϋποθέσεις νοείται ως κυρίαρχος³⁰, καθώς έξω από την κυριαρχία, τους στόχους και τις αρχές της, υπάρχουν άτομα, συλλογικότητες, ομάδες συμφερόντων, αλλά δεν υπάρχει λαός. Κατά τούτο μπορεί να οργανωθεί ένας διάλογος με απόψεις, προτάσεις, γνώμες και λαϊκή συμμετοχή γύρω από την αναθεώρηση του Συντάγματος. Ο διάλογος³¹ όμως αυτός δεν μπορεί να αγνοεί τα ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης που αφορούν στη μορφή και στη βάση του πολιτεύματος και σίγουρα δεν πρέπει να παραγνωρίζει το θεσμικό δεδομένο ότι η αναθεώρηση του Συντάγματος είναι μια τυποποιημένη διαδικασία, που ξεκινάει με πρόταση ενός ορισμένου αριθμού βουλευτών μέσα στη Βουλή.

Επίσης η λαϊκή επιτροπή αναθεώρησης του Συντάγματος, που συγκροτήθηκε τον Οκτώβριο

ωριμότητας του πολιτικού συστήματος, βλ. Α. Καϊδατζή, *Πέντε παρατηρήσεις για τη συνταγματική αναθεώρηση*, ΕφΣυν 28.11.2019.

²⁶ Βλ. την πρόταση Ν. Αλιβιζάτος/Π. Βουρλούμης/Γ. Γεραπετρίτης/Γ. Κτιστάκης/Σ. Μάνος/Φ. Σπυρόπουλος, *Ένα καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα - A new constitution for Greece*, Κείμενα εργασίας, 2016.

²⁷ Η *Πρόταση για μία προοδευτική αναθεώρηση* υπογράφεται από τους Πανεπιστημιακούς Χ. Βερναρδάκη/Α. Δημητρόπουλο/Κ. Ζώρα/Γ. Κατρούγκαλο/Η. Νικολόπουλο/Κ. Χρυσόγονο, οι οποίοι υποστήριζαν την πρωτοβουλία της τότε κυβερνητικής πλειοψηφίας για αναθεώρηση του Συντάγματος, avgι.gr 27.03.2017. Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται και οι απόψεις του Γ. Σωτηρέλη, βλ. Α. Παπαδόπουλο/Γ. Σωτηρέλη, *Η πρόκληση μιας ριζικής αναθέσμησης της χώρας*, Το Βήμα 03.03.2013.

²⁸ Βλ. Γ. Δρόσο, *Θεωρώ αναγκαία μια εκτεταμένη συνταγματική αναθεώρηση*, συνέντευξη στη LIFO 05.07.2016.

²⁹ Για την πρόταση αναθεώρησης βλ. [Ο Τσίπρας καλεί τους πολίτες να συμμετάσχουν στη Συνταγματική Αναθεώρηση - Οι 5 βασικοί άξονες αλλαγών](http://avgι.gr).

³⁰ Βλ. C. Galli, *Η αμηχανία της δημοκρατίας*, 2016, σελ. 16-17.

³¹ Βλ. Ξ. Κοντιάδη, *Η προσημαστική αναθεώρηση του Συντάγματος*, Syntagma Watch 19.02.2019.

του 2016, και στην πλειοψηφία της δεν αποτελούνταν από νομικούς³² και είχε ως σκοπό να συγκεντρώσει τις απόψεις των πολιτών για τα ζητήματα της αναθεώρησης όπως και το έκανε, οφείλει να αντιμετωπίσει το ερώτημα που είναι σύνθετο, τεχνικό και νομικό, ποια είναι τα όρια της αναθεώρησης δηλαδή τι επιτρέπεται να αναθεωρηθεί και τι όχι.

Αν δεν γίνουν αντιληπτά τα παραπάνω μπορεί να δοθεί η εντύπωση ότι ζούμε σε μια δημοψηφισματική δημοκρατία –σε αυτό θα μπορούσαν να οδηγήσουν ορισμένες προτάσεις της επιτροπής διαλόγου που δόθηκαν στη δημοσιότητα τον Απρίλιο του 2017 για τον θεσμό του δημοψηφίσματος– που αντικαθιστά το Σύνταγμα και να επικρατήσει η αντίληψη ότι μπορεί να αποφασιστούν περίπου τα πάντα αρκεί να το θέλει ο λαός, χωρίς κανόνες και διαδικασίες. Πρόγευση αυτής της αντίληψης στην εφαρμογή της πήραμε με το δημοψήφισμα του καλοκαιριού του 2015, όπου ανατέθηκε στον λαό να αποφασίσει για ένα περίπλοκο, και ήδη καταργημένο όταν ετέθη, οικονομικό ζήτημα με βάση μια αμφισβητούμενη συνταγματικά διαδικασία προκήρυξης³³.

Παρά το γεγονός ότι κατά τη μακρά διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος διατυπώθηκαν θέσεις ακραίες και υιοθετήθηκαν αμφιλεγόμενες και πρωτόγνωρες διαδικασίες, στο τέλος επικράτησε αυτό που το ίδιο το Σύνταγμα απαιτεί ως ελάχιστη προϋπόθεση από μια αναθεωρητική διαδικασία, που είναι η συναίνεση των πολιτικών δυνάμεων. Κουλτούρα συναίνεσης δεν υπάρχει στη χώρα μας και στην έλλειψη αυτή συνέβαλε ο συγκρουσιακός δικομματικός κοινοβουλευτισμός που είχε διαμορφωθεί και ίσχυε μέχρι την κρίση. Οι χώρες που βγήκαν επιτυχώς από τα μνημόνια διαμόρφωσαν συναινέσεις, διότι εκπόνησαν συμφωνημένα από όλες τις πολιτικές δυνάμεις εθνικά σχέδια εξόδου τα οποία και τήρησαν. Ωστόσο, το γεγονός ότι έχουμε να κάνουμε με την πρώτη συνταγματική αναθεώρηση που την ολοκλήρωσε διαφορετική πλειοψηφία από αυτή που την ξεκίνησε αποτελεί αναμφίβολα θετικό θεσμικό βήμα για τον πολιτικό μας πολιτισμό, όπως και οι τελικά ευρείες συναινέσεις για τις περισσότερες συνταγματικές διατάξεις που αναθεωρήθηκαν³⁴.

III. Ο ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Ο δημόσιος συνταγματικός διάλογος με αφορμή την υγειονομική κρίση, μολονότι περιστράφηκε όπως ήταν αναμενόμενο σε μεγάλο βαθμό γύρω από την προστασία των δικαιωμάτων μας και

³² Για τη σύσταση των μελών της επιτροπής βλ. ρεπορτάζ, *Και ο Γιώργος Κιμούλης στην επιτροπή για τη συνταγματική αναθεώρηση*, iefmerida.gr 06.10.2016.

³³ Για τις συνταγματικές διαστάσεις του δημοψηφίσματος του Ιουλίου του 2015 βλ. μια πρώτη συγκέντρωση των απόψεων σε constitutionalism.gr: Κ. Μενουδάκος, *Θεσμικοί προβληματισμοί*, Καθημερινή 03.07.2015, διαθέσιμο στο [link](#)· Α. Marketou, *Is the Greek referendum unconstitutional?*, 03.07.2015, διαθέσιμο στο [link](#)· Α. Μανιτάκης, *Δεν είναι αργά για την αποτροπή ενός διχασμού*, Καθημερινή 01.07.2015, διαθέσιμο στο [link](#)· Ξ. Κοντιάδης, *Η αυτοκριτική του κ. Τσίπρα*, Έθνος 01.07.2015, διαθέσιμο στο [link](#)· Χ. Ανθόπουλος, *Δημοψήφισμα και αρχή της ειλικρίνειας*, Έθνος 30.06.2015, διαθέσιμο στο [link](#)· Ν. Αλιβιζάτος, *Δημοψήφισμα ή εκτροπή*, Καθημερινή 28.06.2015, και *Idem*, *Η εκτροπή συνεχίζεται*, Καθημερινή, 30.06.2015, διαθέσιμα στο [link](#)· Γ. Σωτηρέλης, *Οι συνταγματικές παράμετροι του δημοψηφίσματος*, 27.06.2015, διαθέσιμο στο [link](#).

³⁴ Οι σημαντικότερες διατάξεις που αναθεωρήθηκαν στη δεύτερη αναθεωρητική Βουλή από τις συνολικά εννέα διατάξεις που αναθεωρήθηκαν είναι η αποσύνδεση της εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας από τη διάλυση της Βουλής με 158 ψήφους, ο περιορισμός της βουλευτικής ασυλίας με 179 ψήφους και η κατάργηση της σύντομης αποσβεστικής προθεσμίας για τα υπουργικά αδικήματα που συγκέντρωσε 274 ψήφους.

τα όρια τους, δεν επιβεβαίωσε τους εύλογους φόβους ότι τα συγκεκριμένα μέτρα αποτελούν την πρόγευση μιας συνολικής αμφισβήτησης των ελευθεριών μας στην οποία δεν θα αντιδράσουμε ως εθισμένοι (μιθριδατισμός)³⁵ και ίσως τρομοκρατημένοι πολίτες μιας δημοκρατίας που παύει να είναι φιλελεύθερη. Ωστόσο, η αυξημένη πολυπλοκότητα, η απουσία βεβαιοτήτων ως προς την εξέλιξη της νόσου ενώ αναβαθμίζει την επιστήμη σε κρίσιμο παράγοντα των πολιτικών επιλογών ταυτόχρονα καταδεικνύει και την αδυναμία της να δώσει ασφαλείς απαντήσεις, καθιστώντας την ευθραυστότητα αυτή σύμφυτη με τη λειτουργία των σύγχρονων δημοκρατιών. Η εμφάνιση των εμβολίων και η εφαρμογή ενός επιτυχημένου προγράμματος μαζικού εμβολιασμού ήρε σταδιακά τους περιορισμούς, παρά το γεγονός ότι αναδείχθηκαν χτυπητές ελλείψεις σε προσωπικό και υποδομές στη λειτουργία του ΕΣΥ.

Αντίθετα εκτιμούμε ότι στον βαθμό που υπήρξε ευρύτατη συναίνεση και συμμόρφωση με τις επιταγές των ειδικών υπηρεσιών και φορέων, τόσο στα θέματα ελευθερίας της κίνησης³⁶ όσο και στην υποχρεωτικότητα των εμβολιασμών³⁷, επιβεβαιώθηκε η κοινωνική εμπιστοσύνη –παρά τα παρατράγουδα των αντιεμβολιαστών³⁸– στον τεκμηριωμένο επιστημονικό λόγο και στο συλλογικό αγαθό της υγείας³⁹.

Παρά τις αντιδράσεις και τις σποραδικές κριτικές για την αντισυνταγματικότητα των μέτρων⁴⁰, θεωρούμε ότι η προηγούμενη εμπειρία της οικονομικής κρίσης ίσως λειτούργησε παιδαγωγικά και δεν ήλθαμε ξανά αντιμέτωποι με ένα τόσο έντονο κύμα συνταγματικού λαϊκισμού. Σε αυτό συνέβαλε και η νομολογία η οποία, παρά την ποικιλία των αιτιάσεων και των επιχειρημάτων, έδειξε να πείθεται ότι και στις δύο περιπτώσεις⁴¹, παρά τις μεγάλες διαφορές τους, ο νομοθέτης ήλθε αντιμέτωπος με έκτακτες περιστάσεις που απαιτούν μη συνήθη αντιμετώπιση.

Στην περίπτωση της υγειονομικής κρίσης ο συνταγματικός λόγος ήταν περισσότερο μετριοπα-

³⁵ Τον εύλογο φόβο εξοικείωσης με τους περιορισμούς των συνταγματικών δικαιωμάτων επισημαίνει ο Σ. Βλαχόπουλος στη μελέτη του, *Συνταγματικός Μιθριδατισμός, οι ατομικές ελευθερίες σε εποχές πανδημίας*, 2020.

³⁶ Βλ. Π. Μαντζούφα/Α. Παυλόπουλο, *Κορωνοϊός και ελευθερία της κίνησης: Διατηρώντας το Σύνταγμα «ζωντανό» εν μέσω πανδημίας*, [constitutionalism.gr](https://www.constitutionalism.gr) 02.05.2020.

³⁷ Για τη συνταγματικότητα της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού βλ. τις απόψεις που κατατέθηκαν από τα περισσότερα μέλη της κοινότητας των συνταματολόγων στη θεματική «Πανδημία και Σύνταγμα» του ιστότοπου [constitutionalism.gr](https://www.constitutionalism.gr).

³⁸ Για το ζήτημα των αντιεμβολιαστών βλ. Π. Παραρά, *Οι αντιεμβολιαστές είναι αντιδιαφωτιστές*, ΔτΑ 93/2022, σελ. 719 επ.

³⁹ Για το δικαίωμα στην υγεία, τόσο ως ατομικό δικαίωμα αρνητικού περιεχομένου αλλά και ως κοινωνικό δικαίωμα, βλ. Χ. Ανθόπουλο, *Πανδημία και δικαίωμα στην υγεία*, [constitutionalism.gr](https://www.constitutionalism.gr) 26.04.2022.

⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά Χ. Κουρουνδή/Β. Τσιγαρίδα, *Η νέα απαγόρευση συναθροίσεων και το Σύνταγμα*, [constitutionalism.gr](https://www.constitutionalism.gr) 28.01.2021.

⁴¹ Βλ. ενδεικτικά την πρόσφατη ΣτΕ Γ΄ 7μ. 2332/2022: Αντισυνταγματικότητα της παράτασης του υποχρεωτικού εμβολιασμού εργαζομένων σε δομές υγείας λόγω ελλείψεως επαναξιολογήσεως του μέτρου· και Χ. Τσιλιώτη, *Συνταγματικός ο υποχρεωτικός εμβολιασμός – Σχόλιο στην ΣτΕ (Δ΄ Τμήμα) 2387/2020*, [Syntagma Watch](https://www.syntagma-watch.org) 09.12.2020· όπως και την απόφαση ΣτΕ Ολ. 1681/2022 για τη συνταγματικότητα της απαγόρευσης των συναθροίσεων. Για την πολύκροτη αυτή απόφαση βλ. περαιτέρω ανάλυση Χ. Τσιλιώτη, *Η ΣτΕ Ολ. 1681/2022 και η συνταγματικότητα της απαγόρευσης των υπαίθριων συναθροίσεων τις ημέρες της επετείου του Πολυτεχνείου: Ένας ακόμα κρίκος στην αναδυόμενη «νομολογία της πανδημίας»*, 06.09.2022, και Δ. Βουκελάτο, *Σχόλιο στην ΟλΣτΕ 1681/2022 σχετικά με την τετραήμερη (15-18.11.2020) απαγόρευση των δημόσιων συναθροίσεων για λόγους δημόσιας υγείας στο σύνολο της Επικράτειας και την επιβολή διοικητικού προστίμου για παράβαση της απαγόρευσης*, 10.09.2022, αμφότερα σε [Syntagma Watch](https://www.syntagma-watch.org).

θής και αποδέχθηκε σε γενικές γραμμές ως θεμιτή την εφαρμογή των συνταγματικών διατάξεων που προστατεύουν τα δικαιώματα και παρέχουν εύλογες δυνατότητες θεμιτών περιορισμών για λόγους υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος, όπως είναι η υγεία. Ουσιαστικά ελάχιστοι συνταγματολόγοι αμφισβήτησαν την επιλογή του νομοθέτη να μην κηρύξει μια συνολική κατάσταση ανάγκης (άρθρο 48 Σ.)⁴² με τη συνακόλουθη άρση της προστασίας των δικαιωμάτων, όπως έκαναν ορισμένες χώρες της Δύσης, όπως η Γαλλία⁴³.

Με βάση τις παραπάνω σκέψεις, η επίκληση του Συντάγματος κατά τρόπο που το κάνει να φαίνεται αδύναμο να δώσει λύσεις σε φλέγοντα κοινωνικά προβλήματα δεν παράγει έναν λόγο υπεράσπισης του, αλλά ακριβώς το αντίθετο. Το Σύνταγμα ήταν πάντα παρόν στις σχετικές, θεσμικές και μη, συζητήσεις και γενικότερα στον δημόσιο λόγο, με ένα τρόπο –ιδίως την περίοδο της οικονομικής κρίσης– που συχνά περισσότερο υποβάθμιζε το κανονιστικό του κύρος παρά το ενίσχυε.

IV. ΠΕΡΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ Ο ΛΟΓΟΣ...⁴⁴

Όλες οι παραπάνω μορφές συνταγματικού λόγου ασκήθηκαν στο πλαίσιο ενός ζωντανού επιστημονικού διαλόγου και σε έναν βαθμό συμπλήρωσαν τις άλλες μορφές του λόγου των ειδικών (ιδίως γιατροί και σεισμολόγοι), που εμφανίζονται κατά καιρούς στον δημόσιο διάλογο. Ωστόσο, το Σύνταγμα έπαιξε κατά καιρούς και έναν πρωταγωνιστικό λόγο στο στόμα πολιτικών και άλλων παραγόντων της πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Σε εκείνες τις περιπτώσεις η επίκληση του Συντάγματος αποκτά άλλα χαρακτηριστικά και συχνά προσεγγίζει αυτό που ονομάζουμε στη δημοσιογραφική γλώσσα συνταγματικό λαϊκισμό.

Όσο περισσότερο το Σύνταγμα εντάσσεται στο επιχειρηματολογικό οπλοστάσιο της πολιτικής αντιπαράθεσης, τόσο συχνότερα εμφανίζονται στον δημόσιο κυρίως πολιτικό και λιγότερο επιστημονικό λόγο στοιχεία αστόχαστου *συνταγματικού λαϊκισμού*⁴⁵. Υπάρχουν φορές που επιχειρήματα περί αντισυνταγματικότητας προβάλλονται «εν ονόματι του λαού», με αποτέλεσμα κατ' εξοχήν ζητήματα πολιτικά να βαφτίζονται συνταγματικά (π.χ. «ο τάδε νόμος είναι αντισυνταγματικός, γιατί έρχεται σε αντίθεση με τις προεκλογικές δεσμεύσεις της κυβέρνησης» ή διότι είναι οικονομικά και κοινωνικά αναποτελεσματικός και άδικος). Σε άλλες περιπτώσεις, το λαϊκιστικό επιχείρημα μετατρέπεται σε σύνθημα μέσω μιας υπεργενίκευσης (π.χ. «ο τάδε νόμος θεωρήθηκε αντισυντα-

⁴² Αναφορικά με τη σκέψη εφαρμογής του άρθρου 48 Σ. βλ. Γ. Νικολόπουλο, *COVID-19 – Περιορισμός θεμελιωδών δικαιωμάτων μέσω αντισυνταγματικών ΠΝΠ ή μέσω του άρθρου 48 Σ.*; constitutionalism.gr 17.04.2020. Υπενθυμίζεται βέβαια, πως στην πράξη ο θεσμός αυτός χρησιμοποιήθηκε κυρίως για την εκτροπή από την πολιτειακή ομαλότητα και εισάγει έναν «δούρειο ίππο στα τείχη της δημοκρατίας». Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 3^η έκδ., 2022, σελ. 195.

⁴³ Βλ. Β. Καψάλη, *Η υγειονομική κρίση υπό το βλέμμα της γαλλικής διοικητικής δικαιοσύνης: Υπάρχει έδαφος για συγκρίσεις*; ΕφημΔΔ 1/2020, σελ. 46 επ. και Ε. Βενιζέλο, *Πανδημία, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Δημοκρατία*, ΔτΑ 84/2020, σελ. 275 επ. (279).

⁴⁴ Οι παρακάτω σκέψεις βασίστηκαν στο κείμενό μας Π. Μαντζούφας/Α. Παυλόπουλος, *Ο κίνδυνος του συνταγματικού λαϊκισμού*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 07.05.2020.

⁴⁵ Για το ζήτημα του συνταγματικού λαϊκισμού βλ. Γ. Καραβοκύρη, «Οι συνταγματικές προεκτάσεις του λαϊκισμού», σε: *Τιμ. Τομ. για τον Αντώνη Μανιτάκη, Το Σύνταγμα εν εξελίξει*, 2019, σελ. 277 επ.

ματικός, άρα έχουμε κατάλυση της δημοκρατίας, κατεδάφιση του κοινωνικού κράτους» κ.λπ.). Άλλοτε πάλι, εντελώς αφηρημένοι συλλογισμοί, χωρίς καμία αναφορά σε συγκεκριμένα γεγονότα και σε συγκεκριμένες καταστάσεις, «μεταφράζουν» ένα υπαρκτό και οξύ κοινωνικό πρόβλημα σε δήθεν κατ' εξοχήν πρόβλημα δημοκρατίας και ελευθερίας. Αλλά ακόμα και αν η αφορμή είναι υπαρκτή και συγκεκριμένη και το πρόβλημα που επισημαίνεται συνδέεται με την προστασία ενός σημαντικού δικαιώματος, όπως στην περίπτωση των υποκλοπών, τότε διατυπώνονται αιτήματα παραίτησης της κυβέρνησης ως αυτονόητη συνταγματική επιταγή. Τέτοιες προτάσεις, μολονότι εκφράζουν συχνά την εύλογη αγωνία ορισμένων συνταγματολόγων για το επίπεδο της προστασίας των δικαιωμάτων στη χώρα μας, δημιουργούν σύγχυση στον απλό πολίτη μεταξύ της δήθεν συνταγματικής υποχρέωσης παραίτησης και της αυτονόητης πολιτικής ευθύνης μιας κυβέρνησης, η οποία κρίνεται σε τελευταία ανάλυση με τις εκλογές.

Ο συνταγματικός λαϊκισμός δεν είναι όμως πάντα επικριτικός, αλλά συχνά ως απολογητικός και νομιμοποιητικός βάλλει εξίσου εναντίον της νομιμοποιητικής λειτουργίας του Συντάγματος: Στον βαθμό που μια κρατική πράξη κρίνεται από τα δικαστήρια ως μη αντίθετη προς το Σύνταγμα, προβάλλεται και ως αυτονόητα νομιμοποιημένη από τον λαό. Αντιθέτως, όταν μια πράξη κρίνεται από τη δικαιοσύνη ως αντισυνταγματική, τότε η αντιπολίτευση συνήθως εκτιμά ότι η συναίνεση των πολιτών απουσιάζει και τα μέτρα που τη συνοδεύουν καταγγέλλονται, συλλήβδην, ως αντιδημοκρατικά. Έτσι η πολιτική διαφωνία συρρικνώνεται σε συνταγματική διαφωνία και το Σύνταγμα σταδιακά διολισθαίνει και μετατρέπεται σε επικαιρικό επιχείρημα πολιτικής αντιπαράθεσης, αντί να αποτελεί το κανονιστικό πλαίσιο των πολιτικών ανταγωνισμών.

Πολύ συχνά, η προσχηματική επίκληση του Συντάγματος υποκρύπτει ένδεια εναλλακτικών προτάσεων, που θα αντικαθιστούσαν τα επώδυνα αλλά αναγκαίως ληπτέα μέτρα, με ηπιότερα πλην ισοδύναμα του αυτού αποτελέσματος, ενώ τα υπαρκτά συνταγματικά ζητήματα δεν τίθενται στις σωστές τους διαστάσεις. Έτσι, ο συνταγματικός λαϊκισμός δημιουργεί την εσφαλμένη εντύπωση ότι, μέσω του Συντάγματος και όχι της πολιτικής πρωτοβουλίας, μπορεί να δοθεί βιώσιμη λύση σε οξύτατα προβλήματα, όπως αυτά που αντιμετωπίζει και αντιμετώπισε η χώρα τη μακρά περίοδο των πολλαπλών κρίσεων.

Γι' αυτό ακριβώς τον λόγο, ο συνταγματικός λαϊκισμός είναι πλέον επικίνδυνος σε περιόδους κρίσεων. Διότι στις περιόδους αυτές, προκειμένου να δημιουργήσει κλίμα ανυπακοής χάριν δήθεν προστασίας του Συντάγματος, εκμεταλλεύεται την εύλογη δυσαρέσκεια των πολιτών.

Ευτυχώς, η κοινότητα των νεότερων Ελλήνων συνταγματολόγων ανατράφηκε επιστημονικά και σε μεγάλο βαθμό επηρεάστηκε από το έργο του Α. Μάνεση, που επέμενε στον εγγυητικό χαρακτήρα του Συντάγματος και που αντιμετώπιζε τους λαϊκότερους συνταγματικούς βολонταρισμούς με τη σύνεση του επιστήμονα και του πολίτη που γνώρισε παρασυντάγματα και δικτατορίες, δηλαδή ζωτικά ζητήματα δημοκρατίας. □